

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЁШГА ДОИР ЭВФЕМИЗМЛАРНИНГ СОЦИАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳасанова Дилфуза Одиловна

Қўқон давлат педагогика институти доценти

АННОТАЦИЯ

Мулоқот системаси учун аҳамиятли ва зарур бўлган системани ташиқил этувчи белгилар ҳар қандай мулоқотнинг зарур шартидир. Улар шахс унсурунинг ички элементлари бўлиб, ўзаро зич боғлиқликка эга. Бу белгилардан бирортаси бўлмаса, улар ўзаро тенг нисбатда ҳаракат қилмаса, мулоқот системасида шахс унсурунинг роли пасаяди ва коммуникатив интенциянинг реаллашувига жиддий нутур етади.

Калим сўзлар: *шахс, мулоқот, гендер, когнитив, коммуникатив, эвфемизмлар, лисоний, прагматик омиллар, эвфемизация, доминант.*

ABSTRACT

The characters that make up a system that are important and necessary for a communication system are necessary condition for any communication. They are the internal elements of the element of personality and are closely interrelated. In the absence of any of these sings, if they do not act in equal proportions, the role of the personality element in the communication system decreases and seriously impairs the realization of communicative intention.

Keywords: *personality, communication, gender, cognitive, communicative, euphemisms, linguistic, pragmatic factors, dominant.*

КИРИШ

Ўзбек тилшунослиги замонавий фан сифатида ўзининг формал ва субстанциал ўрганиш босқичларини босиб ўтиб, янги – антропоцентризм босқичига ўтди. Шунинг учун эвфемизмларни ҳам янги босқич асосида таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Тилшунослиқда тил ва нутқнинг фарқланиши стилистиканинг мустақил фан сифатида шаклланишига олиб келди. Стилистика соф амалий аҳамиятга эга: стилистикани ўрганиш, унинг тамойил ва қонун-қоидаларини билиш нутқ маданиятини оширишда муҳим омилдир. Шунга кўра, услубшунослик жамиятнинг лингвостилистика маданиятини оширишга хизмат қилади, тил фактларига баҳо беришга ўргатади, мазмун ва алоқа жараёнига мос тил воситаларини танлаш кўникмаларини яратишга кўмаклашади. Мана шу жиҳатлари билан ҳам у прагмалингвистика билан ўзаро боғлиқлик касб этади. Демак, нутқ услублари ҳам прагмалингвистиканинг бир қирраси саналади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шахс унсури мулоқот системасида вазият унсури билан бирга асосий ўринни эгаллайди. Зеро, бу икки унсур ушбу тизимда доминантлик қилади. Аммо шахс вазиятдан фойдаланади, лекин вазият шахснинг мулоқот интенцияси (мақсади)га таъсир қилмаса-да, интенцияга эришиш усулини ўзига мослаштиришни талаб қилади. Акс ҳолда, у мулоқот сифати ва натижасига, демак, адресантнинг коммуникатив интенцияси тўлақонлилигига путур еткази.

Шахс мулоқотнинг боғловчи воситаси, унсури бўлган лисоний воситаларни танлаш ва ўринли ишлата билиш учун қуйидагиларга эга бўлиши зарур:

- а) лисоний қобилият;
- б) когнитив қобилият;
- в) мулоқот қобилияти.

Бу белгилар шахс унсурининг мулоқот системасида ўрин эгаллаши учун жуда зарур бўлиб, системалогия нуқтаи назаридан система ташкил этувчи белги ҳисобланади.

Мулоқот системаси таркибида шахс унсури ё адресат, ёки адресант сифатида қатнашади. Унинг адресант ёки адресат эканлиги субстанциал табиатга эга эмас, балки мулоқот тизимида вужудга келади. Шу боисдан шахс унсурининг адресат/адресантлиги белгисини системада ҳосил бўлувчи белги сифатида баҳолаш мумкин.

Шахс унсури гендер, характер-хусусият, ахлоқий, эътиқодий, эстетик, жисмоний, профессионал, ёш, савия каби қатор белгиларга ҳам эгаки, бу белгилар системанинг айримлари учун муҳим аҳамиятга эга бўлса, бошқаларида аҳамиятсиз саналади. Шунинг учун бу шахсий сифатларни мулоқот системаси учун бетараф, иррелевант белгилар сифатида баҳолаш мумкин бўлади.

Мулоқот системаси учун аҳамиятли ва зарур бўлган системани ташкил этувчи белгилар ҳар қандай мулоқотнинг зарур шартидир. Улар шахс унсурининг ички элементлари бўлиб, ўзаро зич боғлиқликка эга. Бу белгилардан бирортаси бўлмаса, улар ўзаро тенг нисбатда ҳаракат қилмаса, мулоқот системасида шахс унсурининг роли пасаяди ва коммуникатив интенциянинг реаллашувига жиддий путур етади. Масалан, лисоний қобилият, яъни муайян тилда сўзлаша олиш қобилиятига эга бўлмаслик шахснинг мулоқотга киришувига монелик қилади. Ёхуд когнитив компетенция дея

аталувчи билимлар захирасига эга бўлмаслик ҳам зарур мақсадга эришиш йўлидаги тўсиққа айланади. Дейлик, бирор мавзудаги суҳбатнинг натижаси ҳар икки томоннинг шу мавзуси бўйича зарур билимларнинг қай даража эканлиги билан белгиланади.

Коммуникатив компетенция (мулоқот қобилияти) кенг қамровли белги бўлиб, у мулоқот бирликларини қўллаш тактикасини ҳам, мулоқот вазиятидан фойдаланиш маҳоратини ҳам, шу билан биргаликда, мулоқот унсурларини коммуникатив интенция йўлида уюштириш малакасини ҳам ўз ичига олади. Бу ички унсурларнинг ҳар бири мулоқот самараси учун улкан аҳамиятга эга бўлиб, унинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида тадқиқ қилиш лозим.

Шахснинг дискурсив ёки мулоқот фаолиятини мулоқот интенцияси бошқаради. Шу боисдан, коммуникатив интенцияни дискурсив “ғоя”, мулоқотнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Зеро, мулоқот интенцияси шахс нутқий ҳаракатининг кўлами ва кучини белгилайди. Шунинг учун шахснинг дискурсив фаолияти прагматингвистик таҳлилларнинг марказида туради. Шу маънода Ш.Сафаров айрим тилшуносларнинг бу борадаги фикрларига ўз эътирозини билдиради: “ нутқий ҳаракат таъсирини прагматингвистик таҳлил доирасидан четга суриб қўйсак, унда мулоқот тизимини тўмтоқ қилиб қўймаймизми?! Мулоқот сўзловчига таъсир ўтказиш, уни бирор жавоб ҳаракатига ундаш учун бажарилади-ку! Нутқий мулоқот мақсади икки сатҳлидир, яъни нутқий ҳаракатда ахборот алмашиш ва коммуникатив прагматик мақсад воқеланади. Биринчисида сўзловчининг мақсади ахборот етказиш ёки олишдир”.

Демак, муайян мулоқот системаларида шахснинг коммуникатив ҳаракати, дискурсив фаолияти:

- а) лисоний қобилият;
- б) когнитив қобилият;

в) мулоқот қобилияти яхлитлигида юзага чиқиб, бу унсурларни яхлит ўрганиш билангина шахс унсури ва унинг дискурсив фаолиятига ҳаққоний ва тўлақонли баҳо бериш мумкин.

Эвфемизмлар ижтимоий ҳаётнинг муайян ҳодисалари, инсоний муносабатлар маданияти ва ахлоқий баҳолардаги ўзгаришларга нисбатан моҳирона ишлатиладиган воситадир. Жамият ривожланишининг бир босқичида ишлатиладиган эвфемизмлар кейинги босқичида ўз моҳиятини йўқотиб, нарсаларни бевосита тўғридан тўғри атайди. Эвфемизация жараёнида вақт омили муҳим роль ўйнайди. Бундан ташқари, ижтимоий омил ҳам муҳим

аҳамиятга эга, чунки турли ижтимоий муҳитда эвфемизацияга учраган нутқ ҳодисалари ҳақидаги ғоялар турлича бўлади. Ҳозирги кунда эвфемизм замонавий тилшунослар асарларида прагматик ёндашув нуқтаи назаридан фаол ўрганилиб, унда эвфемизмлар коммуникатив қулайликни таъминлаш воситаси бўлиб хизмат қилади ва адресат билан кооператив ҳамкорликка эришишга ёрдам беради. Эвфемия нутқ талабларини бажариш ёки онгли равишда бузиш усулларидан бири сифатида қадимда шаклланган. Мантикийлик, тўғрилик, аниқлик, хилма-хиллик, манманлик, нотинчлик, қисқалик ва аниқлик, пала-партишлик ва долзарблик нутқнинг асосий ижобий сифатлари ҳисобланган (Москвин, 2001). Нутқ мулоқотининг тамойиллари ва постулатларини шакллантирган П.Грайс ва Дж.Лич коммуникация (алоқа) қоидаларини тизимлаштиришга катта ҳисса қўшдилар. Ҳамкорлик тамойили (Грайс, 1985) асосий тамойил бўлиб, у нутқий хабарга қўшилган ҳисса мулоқотнинг қабул қилинган мақсади ва йўналишига мос келишини талаб қилишдан иборат. Постулатларнинг қуйидаги тўрт тоифаси ушбу тамойилга бўйсунди: 1) миқдор категорияси: баён тўлиқ маълумотни етказиши керак; 2) сифат категорияси: узатилган маълумот адолатли бўлиши керак; 3) муносабатлар категорияси (у билан боғлиқ бўлган ягона постулатнинг долзарблиги: баёнот масаланинг моҳиятига тегишли бўлиши керак); 4) усул категорияси: баёнот аниқ ва қисқа бўлиши керак.

Дж.Лич олти постулатлар кўрсатилган тамойилга конкретлашадиган (Арутюновага кўра, 1985) коммуникантлар муносабатларини тартибга солувчи муҳим хушмуомалалик тамойилини шакллантирди: 1) такт постулати (ноқулайликларни бошқа максимал қулайликлар билан таъминлаш); 2) олийжаноблик постулати (ўзингиз учун минимал қулайликлар ва бошқаларни максимал қулайликлар билан таъминлаш); 3) ижобий баҳо бериш постулати (бошқаларни салбий баҳолашни камайтириш, ижобий баҳолашга ҳаракат қилиш); 4) камтарлик постулати (ўзингизни минимал мақташ, иложи борича ўзингизга танбеҳ бериш); 5) розилик постулати (ўзингиз ва бошқалар ўртасида келишмовчиликни камайтириш); 6) ёқтириш (симпатия) постулати ўзингиз ва бошқалар ўртасидаги антипатияни камайтириш, сиз ва бошқалар ўртасидаги максимал симпатияга интилиш).

Агар коммуникантлар юқоридаги талабларни бажармасалар, мулоқот қоидаларини бузадилар, бу эса мантиқсизлик, мужмаллик каби нутқий камчиликларга олиб келиши мумкин (масалан, ҳақорат, тухмат, алдов ва ҳоказо) ва ҳаддан ташқари хушмуомалалик муносабати ҳам салбий натижаларга олиб

келиши мумкин. Бироқ нутқ талабларини бузиш коммуникатив нуқтаи назардан ҳам оқланиши мумкин, масалан, агар мулоқот мақсадига эришиш фақат шу йўл билан амалга оширилиши мумкин бўлса. Прагматика нуқтаи назаридан эвфемизмлардан фойдаланиш хушмуомалалик, камтарлик, нозиклик, яхши дид қоидалари ҳамда объект ёки ҳодисанинг салбий моҳиятини юмшатишга интилиш тамойилларини тақозо этади. Эвфемизмлар нутқ талабларининг коммуникатив-асосли бузилишлари натижасидир. Шундай бўлса-да, сифат туркумидаги постулатлар (“нотўғри деб ўйлайдиган нарсангни айтма”), усул туркумидаги постулатлар (“тушунарсиз ифодалардан воз кеч”, “ноаниқликнинг олдини ол”) (Грайс, 1985) кузатилади, бунда ҳамкорлик глобал тамойили олиб борилади ва нутқий мулоқот ўз мақсадига эришади.

Шундай қилиб, эвфемизация давомида пайдо бўлган ноаниқлик якуний коммуникатив мақсадга хизмат қилади – суҳбатдош учун ёқимсиз бўлган ўткир ёки қўпол баёнотнинг бевосита маъносини юмшатишга хизмат қилади. – Ўл бўлди! Дард бўлди! – Комиссар алам устида хотинига тарсаки солди. – Комиссар квартирага ўрнатилиши эҳтимол бўлган “қулоқлар” ёки пастда, йўл четида пойлаб турган машинадаги “локатор” эшитиши учун овози борича ҳайқирди: – Итдан бўлган қурбонликқа ярамайди! Эринг Англия разведкасига сотилганини нега яширдинг? (Ўткир Ҳошимов. “Тушда кечган умрлар”. 82-б. Комиссар Ғаниев, 75 ёш) Шу билан бирга, эвфемия ҳодисаси лингвистик универсалларни англатади, коммуникация (алоқа) жараёнининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, зиддиятсиз ва муваффақиятли мулоқотнинг асосий воситаларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Кўринадики, эвфемизмларнинг нутқий воқеланишида бевосита прагматик омилларнинг таъсири катта. Зеро, прагматик омилларнинг эвфемизмларга таъсири, албатта, ўзбек мулоқот маданияти, мулоқот хулқи, мулоқот одоби, миллий менталитети билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, чиройли ҳамда айтилиши ноқулай бўлган фикрни “қоғозга ўраб” суҳбатдошга етказиб бериш ўзбекона мулоқот маданияти саналади. — Битта-ю битта қизимни жўжаларим билан кўчага ҳайдаб қўяйми? Тор қорнимга сиғган кенг уйимга сиғмийдими? – Умида, жон қизим, эсингни йиғ, бўладиган савдо эмас, бу боланинг кўзи бежо, дегандим. – Қўй, болам, шайтонга ҳайф бер, пешонангдагини кўриб кетарсан, дидим. (Ўткир Ҳошимов. “Тушда кечган умрлар”. 63-б. Қурбоной, 55 ёшда) Эрим бўлмагани билан бошим очиқ эмас, – деди пичирлаб, Асқарали тоғанинг ўғилларига кўнглим бор эди. Пешонам шўр экан, бошқа кишини эр қилдим. Мен уни азалдан ёмон кўрардим. Йўқ, ўзи ёмон одам эмасди, фақат сал тўпори,

кўриниши совуқроқ эди. Тегишга тегдиму, у билан яшаб кетишга кўнглим чопмади. Ёстиғимиз бошқа-бошқа эди... (Тоҳир Малик. “Девона” қиссаси.103-б. Сабохон 30 ёшларда) Кампир, – деди, – буёғи шартимиз кетиб, партимиз қолди. Бир-биримиздан яширадиган сир ҳам қолмади ўзи. Тўғриси айт: бирон марта чакки қадам босганмисан? (Ўткир Ҳошимов. ”Дафтар хошиясидаги битиклар”. 184-б. Қари чол) – Тўғри, – деди кампир ҳеч балони эшитмай. – Норқулингизди келини кўзилабди. Қиз – Ана! – деди чол. – Мен буни желкасини қашлайман, буни чевара келини қиз тувади. Яхши қашламаган чиқарман-ов...(Ўткир Ҳошимов. “Дафтар хошиясидаги битиклар”. 187-б. Қашқадарёлик 100 ёшлардаги чол ва кампир)

Демак, нутқда эвфемизмлардан фойдаланиш сўзловчининг маълум мақсадини ифода этишга хизмат қилади. Нутқ вазияти, ўрни ва бошқа бир қатор омиллар эвфемизмлардан фойдаланишга эҳтиёж туғдиради. Публицистик эвфемизмларнинг нутқий воқеланишида прагматик омиллар бир бутун ҳолда таъсир кўрсатади. Масалан, Отаси урушдан яримжон бўлиб қайтган, тўкилиб кетай деб турган кулбада туришарди. Тўнғич неварамнинг бўйи чўзилиб қолди...(Ўткир Ҳошимов. “Дафтар хошиясидаги битиклар”. 83-б. 60 ёшлардаги эркак) – Эсинг жойидами, земляк! – деди танкчи овозини пасайтириб. – Олиша кўрма бу хотинлар билан. Эрига бир оғиз, “ҳақорат қилди”, деб шипшиб қўйса, нақ трибуналга тушасан, тентак! Биронта каттароқ офицернинг “прокат”га олган хотини-да! Бу ерда ҳамма катталарнинг “вақтинча” хотини бор: сотувчи, кир ювувчи, санитарка...Сен жангга кириб, ўлмай чиқсанг, Ватан номидан раҳмат эшитасан, катта офицернинг «прокат»га олган хотини бўлса, Ватан олдидаги “хизматлари” учун орден олади! (Ўткир Ҳошимов. “Тушда кечган умрлар”. 48-б. Рустам, 25 ёшларда) Ман юрак олдириб қўйганман, холанг қоқиндиқ. Совуқ тушганидан бери касалим ўлгур кўзиб қолди. (Ўткир Ҳошимов. “Тушда кечган умрлар”. 62-63 б. Қурбоной, 55 ёшда)

Таъкидлаш керакки, эвфемизмларнинг воқеланишида прагматик ва лисоний омиллар ҳамкорлиги муҳим ўрин тутди. Ўзбек тили ходисаларини “нутқ-лисон” тамойили асосида ўрганиш натижасида қўлга киритилган лисоний умумийликларнинг нутқий воқеланишини нолисоний омиллар билан биргаликда тадқиқ қилиш, улардан шахснинг оқилона ва самарали фойдаланиш механизмларини ишлаб чиқиш прагматик лингвистиканинг асосий вазибаларидан биридир.

Ўзи-ўзини ташкил этувчи системаларнинг инсоний омиллар билан қоришган ўзига хос кўриниши бўлган нутқий тизимда лисоний ва прагматик

омиллар ҳамкорликнинг юксак даражасида амал қиладики, бир қарашда улар орасига чегара қўйиш, идрокий асосда уларнинг ҳиссаларини аниқлаш имкони маълум даражада чекланган бўлади.

Лисоний ва нолисоний омилларнинг ҳамкорлиги мувофиқлик кўринишида намоён бўлиб, нутқий система таҳлилида уларнинг бирортасининг ҳам мавқеига паст назар билан қараб бўлмайди, бунда комплекс таҳлил тамойили устуворлик қилади.

Коммуникатив интенция фаоллик қилиб, сўзловчи ўз мақсадига эришиш учун бир вақтнинг ўзида прагматик омилларга бўйсунтириш билан бирга уларни усталик билан ўзига мослашга ҳаракат қиладиган ўринларда лисоний воситаларга ҳам устуворлик берилади.

ХУЛОСА

Нутқда лисоний омиллар сўзловчи томонидан “мажбурий-ихтиёрийлик” тамойили асосида бошқарилади. Масалан, сўзловчи мулоқот интенцияси ва унинг намоёндаси бўлган нутқий интенция асосида тил воситаларидан бирини танлайди ва унга мустаҳкамловчи воситаларни тиркайди – сўз ва грамматик шаклларнинг валентлик имкониятларидан келиб чиққан ҳолда фикрини муайянлаштириш ҳамда ўз мақсадига осонроқ ва қулайроқ эришиш учун фикрий танловни амалга оширади. Албатта, бир вақтнинг ўзида, онг остида ўтиб кетган прагматик омилларни инобатга олиш ва уларни ҳам ўз ўрнида “ишлатиш” компетенциясига таянади. Натижада лисоний ва прагматик омилларнинг уйғунлигига эришилади.

REFERENCES

1. Эрназарова М. Прагмалингвистиками ёки лингвопрагматика? // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар, 2011. № 1. 121-бет.
2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Самарқанд, 2008. – 318 б. – Б. 52.
3. Эрназарова М. Луғавий шакл ҳосил қилувчилар грамматик маънонинг воқеланишидаги ўзига хосликлар // Ўзбек тили ва адабиёти – 2013, № 1. 8-бет.
4. Эрназарова М. Луғавий шакл ҳосил қилувчилар грамматик маънонинг воқеланишидаги ўзига хосликлар // Ўзбек тили ва адабиёти – 2013, №1. – Б. 8.
5. Эрназарова М. Луғавий шакл ҳосил қилувчилар грамматик маънонинг воқеланишидаги ўзига хосликлар// Ўзбек тили ва адабиёти. - 2014, №2. 110-бет.